

CYRIL AYDON

Povijest čovječanstva

150 000 GODINA LJUDSKE POVIJESTI

S engleskoga preveo
PREDRAG RAOS

Sadržaj

Zahvala.....	ix
<i>Uvod</i>	xi
1. Afričko porijeklo	1
2. Naseljavanje Zemlje	9
3. Puštanje korijena.....	19
4. Svijet godine 4000. pr. Kr.....	31
5. Pojava države.....	41
6. Brončana carstva.....	51
7. Svijet godine 1000. pr. Kr.....	59
8. Grčki svijet.....	67
9. Uspon i pad Rima.....	75
10. Rođenje Indije.....	83
11. Stvaranje Kine	91
12. Svijet 500. godine	101
13. Trijumf islama	111
14. Europa poslije Rima.....	119
15. Svijet 1095. godine.....	127
16. Kolo sreće uokolo: europsko iskustvo.....	135
17. Bič Azije	147
18. Kolo sreće uokolo: azijsko iskustvo	153
19. Svijet 1455. godine.....	161

20. Premošteni Atlantik	169
21. Stvaranje nove Amerike	177
22. Bogatstvo stvarno i imaginarno	185
23. Europa otkriva znanost i umjetnost	193
24. Carstva istočne i južne Azije	201
25. Svijet 1763. godine	209
26. Doba revolucije	219
27. Napoleon i poslije njega	227
28. Nov način rada	233
29. Dolazak stroja	237
30. Željezni konji i željezni brodovi	243
31. Promjena ravnoteže snaga	253
32. Poruka nade	263
33. Požuda za carstvom	269
34. Preobraženi svijet	275
35. Svijet 1913.	279
36. Globalni rat: Prvi čin	287
37. Nemirni interludij	295
38. Globalni rat: Drugi čin	305
39. Stvaranje poratnog svijeta	313
40. Mir i blagostanje — za neke	321
41. Čudesa i čarobni štapići	327
42. Srušeni imperij	331
43. Nova Kina	335
44. Amerika kolo vodi	341
45. Današnji svijet	345
46. Pogled unatrag	353
<i>Kronologija svjetske povijesti</i>	361
<i>Dodatna literatura</i>	371
<i>Kazalo</i>	377

Uvod

Ovo je priča o tome kako su se ljudi iz svoje afričke prapostojbine proširili svijetom, kao i o zgodama i nezgodama koje je u međuvremenu doživio ljudski rod. To je osim toga i priča o nekim idejama koje su upravljale ljudskim životima, pri čemu prije svega mislim na ideje o religiji, politici i zakonima prirodnog svijeta.

Strogo govoreći, to je samo jedna od mogućih priča, jer svaki pripovjedač svijet vidi drukčije. Stvarno objektivna povijest ljudskog roda bila bi nezamislivo dosadna, jer bio bi to tek puki popis imena, mjesta i datuma. A bila bi, osim toga, i gotovo beskorisna. Jedina povijest od ikakve koristi jest povijest koja nastoji objasniti ne samo *što* se dogodilo, nego i *kako* se dogodilo, pa i *zašto* se dogodilo baš tako kako se dogodilo. Ipak je svako takvo objašnjenje neizbježno obojeno povijesnom pozadinom kao i predrasudama čovjeka koji objašnjava – i u tom pogledu ova knjiga nije iznimka.

Osobno vjerujem da su ljudsku povijest oblikovale dvije goleme promjene. Prva je pojava sjedilačke zemljoradnje u nekoliko odvojenih dijelova svijeta, a u razdoblju koje zovemo neolitikom. Druga je industrijska revolucija koja je započela u Europi negdje u osamnaestom stoljeću. Ta su dva događaja stožeri oko kojih se vrti moja priča. I baš sam zato, u nadi da ću čitatelju time pomoći da bolje shvati te dvije prekretnice ljudske povijesti, i izabrao da priču o čovjeku napišem baš na ovakav način.

Međutim, iako sam prednost dao baš tim dvjema preobrazbama materijalnog temelja ljudske egzistencije, ipak sam našao i mjesta za mnoštvo drugih fascinantnih priča. Neke od njih, primjerice povijest Velike kuge (»crne smrti«) i ponovnog naseljavanja Amerike, poznate su mnogim či-

tateljima, iako možda i ne tako detaljno. Druge će pak, primjerice ona o industrijskoj revoluciji u Kini u prvom stoljeću nove ere, kao i o porijeklu modernih olimpijskih igara — u što sam vrlo siguran — za većinu čitatelja biti pravo otkrivenje.

Sasvim je moguće da smo danas na pragu još jedne velike preobrazbe ljudske sudbine. Podivljali rast stanovništva i industrijalizacije u posljednjih pola stoljeća, sa svim posljedicama u vidu klimatskih promjena i zagađenja okoliša, doziva avet sloma civilizacije i to još prije nego što su neki dijelovi svijeta i počeli osjećati njezine blagodati. Strogo, međutim, govoreći, ta tema spada više u futurologiju negoli u povijest. Ipak bi prikaz čovjekova putovanja koji bi se oglušio na te implikacije, bio nepotpun, pa sam pokušao toj silno važnoj i vrlo spornoj temi u zaključnom poglavlju dati ono što joj pripada.

1.

Afričko porijeklo

Bez obzira u kojem dijelu svijeta živjeli, svi smo mi Afrikanci. Afrika je zavičaj naših najbližih srodnika čimpanza i gorila koji su s druge strane mnogo bliži nama negoli orangutanima i ijednoj drugoj vrsti velikih majmuna. I baš se u Africi, ima tome nekih 6 milijuna godina, dogodio rascjep između geneološke linije koja će s jedne strane iznjedrili čimpanze, a s druge dovesti do modernog čovjeka. Od tada pa do danas razvile su se mnoge hominidne (čovjekolike) vrste, da bi, potrajavši neko vrijeme, napokon i izumrle. Koje su od njih bile naši izravni predci a koje tek rođaci, još je dvojbeno. Nedvojbeno je, međutim, da su prije nekih 150 000 godina na širokim travnatim ravnicama istočne Afrike, u takozvanoj savani, postojala ljudska bića izgledom vrlo slična današnjem čovjeku.

Dokaze da je baš Afrika izvorna postojbina ljudskog roda pribavila je analiza gena. Među stanovnicima Afrike genetska je raznovrsnost mnogo veća negoli igdje drugdje na svijetu. A upravo se to i moglo očekivati ako je čovjek izniknuo baš tu, i tu dugo živio prije nego što je otišao živjeti negdje drugdje. Ako zanemarimo prvu i drugu generaciju doseljenika, mogli bismo reći da je razlika u genetskom sklopu stanovnika nekih afričkih sela udaljenih samo 30 kilometara veća negoli među nekim europskim nacijama.

U devetnaestom i početkom dvadesetog stoljeća, u doba kad su biolozi i historičari u pravilu bili zapadnjaci, uvjereni u nadmoćnost svojega plemena, široko se vjerovalo u odvojeno porijeklo »bijele«, odnosno »crne« i »žute« ljudske rase. Danas o genetici znamo

mного više, baš kao i o ljudskom porijeklu, pa stoga sve priče o »rasama« možemo odbaciti kao produkt neznanja i fantazija.

Danas smo još jako daleko od konstruiranja obiteljskog stabla koje bi jasno pokazalo rodoslovnju liniju ljudi od tog prvog grananja prije 6 milijuna godina. Na temelju pronađenih ljudskih ostataka danas znamo da je posljednjih tri do četiri milijuna godina usporedno postojalo nekoliko vrsta svojevrstnih ljudi. Ali ti ostatci — dijelovi lubanje i nepotpuni kosturi — nisu baš brojni, pa će nam trebati još mnogo uzoraka prije nego što i počnemo tvrditi da smo ustanovili obiteljsku liniju ljudske vrste. Ne smetnemo li s uma da tek sićušan dio ljudi koji su živjeli prije 100 000 godina može danas imati žive potomke, izgledi da bi ijedno od pronađenih fosilnih stvorenja moglo biti naš izravni predak doista su sasvim slabi. Moguće je da neki od njih predstavljaju vrste koje su naš predak u kolektivnom smislu, ali potvrda te teze zacijelo se krije u vrlo dalekoj budućnosti.

Ostatci ranih predljudskih vrsta bili su pronađeni u raznim dijelovima istočne i jugoistočne Afrike. Te su izumrle vrste dobile latinsko ime u okviru sustava što ga je u osamnaestom stoljeću razvio švedski prirodoslovac Carl von Linné, poznat i pod latiniziranim imenom Linnaeus. U Linnéovu sustavu svaka biljka i životinja nosi dvosložno ime. Prva riječ označava rod, a druga vrstu, ili precizno definirani biološki entitet. Dingo, hrt i bernardinac redom su pripadnici roda *Canis*, to jest pasa. Dingo je, međutim, klasificiran kao posebna vrsta — *Canis dingo* — dok su hrt i bernardinac klasificirani kao *Canis familiaris* (»domaći pas«) — to jest kao dva varijeteta ili pasmine iste vrste.

Kad se Linné prihvatio klasificiranja primata (lemura, majmuna, ljudi itd.), čovjeka je smjestio u rod *Homo* (što znači »čovjek«), a gorilu i čimpanzu u rod *Gorilla*, odnosno *Pan*. Pa ipak je i gorile i čimpanze i čovjeka smjestio u isti podred *Anthropoidae* (latinski »čovjekoliki«). Učinivši tako, on je postupio protivno suvremenom religijskom učenju, a koje je držalo da su ljudi jedinstvena stvorenja među živim bićima. Prema kršćanskom vjerovanju, izvedenom iz Biblije, čovjek je stvoren »na sliku Božju«, »da bude gospodar ribama morskim, pticama nebeskim i stoci — svoj zemlji«. Međutim, prema Linnéovu naziranju ljudi nisu dovoljno udaljeni od čovjekolikih maj-

muna a da bi zaslužili veću odvojenost i u pogledu svog biološkog imena.

Da je u Linnéovo doba postojala znanost zvana genetika, on gorile, čovjekolike majmune i ljude vjerojatno ne bi razdvojio ni toliko. Obične i patuljaste čimpanze (*bonobo*) imaju 99,3 posto zajedničkih gena. A obje te vrste s ljudima dijele 98,4 posto gena. Ta razlika od 1,6 posto između čimpanzi i ljudi samo je polovica razlike između gorile i čimpanze, odnosno čovjeka. Jedva se može i sumnjati da bi Linné, da je primate klasificirao 1990. a ne 1750., obične čimpanze, bonobe i ljude odreda svrstao u rod *Homo*.

Biozoi još i danas ime *Homo* čuvaju isključivo za modernog čovjeka i njegove najbliže izumrle srodnike. Neke drevnije vrste smještene su u rod *Australopithecus* (»južni majmun«). Ti su australopiteci imali mozak tek nešto veći od mozga čimpanze. Osim toga su imali i duge ruke, po čemu zaključujemo da su se lako kretali kroz krošnje, a mužjaci su — kao i kod većine čovjekolikih majmuna — bili znatno krupniji od ženki. Pa ipak su im neke karakteristike bile kao i u kasnije grupe *Homo*, od kojih spomenimo uspravan hod i sitnije prednje zube. Te su vrste uspjele nekako razviti navadu uspravnog hoda, što su popratile i stanovite promjene tjelesnog oblika. Jedna teorija glasi da su majmuni skloni uspravnom hodu mogli vidjeti dalje, kad se zbog promjene klime šuma počela povlačiti pred visokom travom. Tako stečena sposobnost izbjegavanja grabežljivaca povećala je njihove šanse za preživljavanje, pa time i izgleda za prenošenje te sklonosti u sklopu nasljednih svojstava. Drugi su, međutim, iznijeli tezu da je uspravni hod olakšao skupljanje i prenošenje nove vrste hrane, a osim toga i smanjio površinu tijela izloženu suncu.

U razdoblju od prije 3 do 4 milijuna godina, u istočnoj je Africi živjela baš jedna takva vrsta uspravnih majmuna, poznata pod imenom *Australopithecus afarensis*, »južni majmun iz Afara« (dijela Etiopije). Toj je vrsti pripadala i »Lucy«, najpoznatiji od svih fosilnih humanoida. Lucy je 1974. u Hadaru u Etiopiji otkrila mješovita američko-francuska ekipa pod vodstvom Donalda Johansona i Mauricea Taieba, a to je ime dobila zato što je Johanson baš u to doba slušao pjesmu Beatlesa »Lucy in the Sky with Diamonds«. Ta vrsta, prosječno visoka oko 120 centimetara, ili vrste slične njoj, ostavile su

za sobom rječit dokaz o uspravnom načinu hodanja. Godine 1976., pokraj Olduvai Gorgea u Tanzaniji, antropologinja Mary Leakey otkrila je tri skupine otisaka stopa, stare 3,7 milijuna godina, a koje su po svemu sudeći za sobom ostavila dva odrasla primjerka i jedno dijete. Oni su se protegli pedesetak metara preko krpice vulkanskog pepela koji je pljusak nedugo potom pretvorio u brzovezni cement.

Prije dva i pol milijuna godina u Keniji i Tanzaniji živjelo je čovjeku mnogo sličnije stvorenje — *Homo habilis* (»sposobni čovjek«). Broj fosilnih ostataka pripisan toj vrsti vrlo je malen, a za neke je paleontologe upitno čak i to pripadaju li oni jedinstvenoj i raspoznatljivoj vrsti. Pretpostavimo li da doista pripadaju, onda je ta vrsta posjedovala mozak od prosječno 650 kubičnih centimetara, to jest za 40 posto veći no u čimpanze, no niti s pola kapaciteta mozga suvremenog čovjeka. Kod tih su se stvorenja možda već bili pojavili i prvi zametci govora. Svi primati posjeduju sposobnost komuniciranja, ali ograničeni izbor zvukova i znakova kojima raspolažu čimpanze i gorile, ipak još ne možemo izjednačiti s jezikom. Razvoj govora morat će pričekati na još dva evolutivna koraka, naime na složene promjene u građi grkljana i čeljusti, kao i građi i organizaciji mozga. Kad je, međutim, do tih promjena došlo, kakvo je bilo njihovo međudjelovanje i što ih je pokretalo, još je ovijeno velom tame.

Homo habilis je osim toga već i izrađivao oruđe. Čimpanze se, doduše, služe i kamenjem i štapovima *kao* alatom, ali je ova vrsta oblikovala *sam* alat izrađujući ga od kamena. Iako je taj alat bio vrlo jednostavnog oblika, ipak je on označio velik napredak u odnosu na prethodne vrste koje su se samo služile prirodnim alatom. Materijal iz kojeg se taj alat izrađivao bio je izabran vrlo pomno, a njegov je oblik, makar i vrlo jednostavan, bio izrađen vrlo precizno.

Homo habilis je bio dugovječna vrsta jer se održao nekih milijun godina, a osim toga i ograničen na Afriku, kao i sva čovjekolika stvorenja prije 1,5 milijuna godina. Čini se da je prva vrsta koja se odvažila krenuti iz Afrike bila *Homo erectus* (»uspravni čovjek«). Najstariji ostatci te vrste, od prije otprilike 1,6 milijuna godina, pronađeni su baš u Africi. Ona se kasnije razmiljela vrlo široko, pa njezine ostatke nalazimo diljem Europe i Azije. *Homo erectus*, međutim, nije bio samo rasprostranjena, nego i još jedna dugovječna vrsta.

Njegovi fosili, stari samo 200 000 godina, pronađeni su u Kini, na Javi i Kavkazu, što sve navodi na zaključak da su ljudi te vrste živjeli u ovom ili onom dijelu svijeta otprilike 1,5 milijuna godina.

Toj vrsti pripadaju i dva hominidna fosila koja se broje među najpoznatije, naime fosili »Javanskog« i »Pekinškog« čovjeka. Ostatke prvog otkrio je 1891. u nekoj pećini mladi Nizozemac, liječnik i oštroumni paleontolog Eugène Dubois. Drugi uzorci u međuvremenu otkriveni na tom otoku upućuju na zaključak da je ta vrsta na spomenutom području živjela u razdoblju od prije milijun do prije 500 000 godina. Pekinškog je pak čovjeka, kao novi ljudski fosil, 1927. prepoznao Kanadčanin Davidson Black, također liječnik, i to na temelju samo jednog zuba pronađenog u špilji u Chou-k'ou-tienu pokraj Pekinga. Tu su identifikaciju kasnije potvrdili brojni nalazi s istog mjesta. Svi su ti nalazi bili na različite načine smješteni u 900 000 do 130 000 godina daleku prošlost. Među svime otkrivenim u toj špilji gotovo je najveće iznenađenje izazvao šest metara debeli sloj pepela koji je uputio ne samo na zaključak da je ta pećina bila stalno naseljena kroz vrlo dugo vremensko razdoblje, nego i da su čak i ti rani ljudi suvereno vladali vatrom.

Homo erectus, međutim, nije samo poznavao vatru, nego je bio i umjereno vješt u izrađivanju alata, pa je pravio ručne klinove kao i mnoštvo grubo oblikovanih alata od kremena, čerta (režnjaka) i kvarcita. I po tjelesnoj visini i po veličini mozga *Homo erectus* je bio negdje na pola puta između *Homo habilisa* i modernog čovjeka, i ta je vrsta vjerojatno posjedovala već i prilično razvijenu sposobnost govora, makar i mnogo primitivniju od naše.

Pitanje veličine mozga dovodi nas do još jedne silno značajne promjene koja se odigrala negdje na evolutivnom putu od naših majmunolikih predaka. Za veliki je mozak potrebna i krupna glava. Ali krupna glava stvara nevolje, što će posvjedočiti svaka roditelja. U slučaju dvonožnog majmuna postoji neka granična veličina glave koja još prolazi kroz zdjelicu. Veliki mozak, međutim, daje njegovu posjedniku takvu golemu prednost u pogledu opstanka, da nedvojbeno postoji jak evolucijski pritisak za rastom mozga do krajnjih praktičnih granica. Rezultat tog dvostranog nadmetanja između prednosti velikog mozga za dijete i prednosti malog mozga novorođenčeta za

majku zapravo je nedonošče. Poslije devetomjesečne trudnoće slijedi rođenje potomka čiji mozak mora dovršiti svoj razvoj u višemjesečnom razdoblju, u kojem je dijete posve ovisno o majci, odnosno njezinu nadomjestku. Nijedan se drugi primat ne rađa u tako nedozrelom stanju. Kad bi se ljudske bebe rađale s istim stanjem razvoja mozga kao i bebe ostalih primata, u maternici bi morale ostati ne devet, nego prije će biti osamnaest mjeseci. Činjenica da se to ne događa, plod je kompromisa između ranjivosti zbog dugotrajne ovisnosti i prednosti što ih donosi visokorazvijeni mozak.

Nije nam poznato je li *Homo erectus* izravni potomak modernog čovjeka, kao i jesu li rodoslovne linije *sapiens* i *erectus* potekle od istog pretka (*Homo habilis* ili bliskog mu srodnika) prije nekih milijun do dva milijuna godina. No bez obzira kakva stvarno bila rodoslovna linija, to se nasljeđivanje nije dogodilo u svim dijelovima svijeta u kojima su otkriveni ostatci *Homo erectusa*. Nove se vrste ne razvijaju paralelno i na više lokacija. Specijacija — razvoj nove vrste (*species*) iz neke već postojeće — jedinstven je događaj koji se zbiva na samo jednom mjestu. I tek kad se ta nova vrsta razvije na nekoj određenoj lokaciji, tek se tada počinje širiti i zaposjedati druga područja. Ako naša loza doista potječe od *Homo erectusa*, onda je naša vrsta mogla niknuti na samo jednom mjestu, a to je mjesto bilo negdje u Africi. Što se pak tiče trenutka, ta se preobrazba iz *Homo erectusa* u *Homo sapiensa*, ako se uistinu dogodila, odigrala prije više od 500 000 godina. Fosilni ostatci iz tog doba otkriveni u Africi pokazuju kombinaciju svojstava *erectusa* i *sapiensa*.

Tek u razdoblju od prije 150 000 do 120 000 godina nalazimo, također u Africi, ostatke stvorenja čija je tjelesna građa tako slična našoj da ih se biolozi ne libe ne samo smjestiti unutar vrste *Homo sapiens* nego ih i označiti epitetom »modernog čovjeka«. Kad u svom klasificiranju žele biti baš jako precizni, biolozi te moderne ljude zovu *Homo sapiens sapiens* razlikujući ih time od ranijih verzija *Homo sapiensa* koje su hodale svijetom prije tri do četiri stotine tisuća godina. Veću preciznost od ove ne možemo ni očekivati. Čak i kad bismo imali mnogo više uzoraka od one pregršti s kojom raspoložemo danas, i dalje bismo stajali pred pitanjem kako točno definirati što to, zapravo, tvori modernog čovjeka. Vremenski raspon što smo

ga iznijeli — od prije 150 do prije 120 tisuća godina — zapravo je precizan datum pojave anatomski modernih ljudi, a u skladu s današnjim fragmentarnim dokazima.

Važno je shvatiti što, zapravo, znači nazvati »modernim ljudima« stvorenja što su prije nekih 150 000 godina živjela u Africi. Ljudska evolucija nije stala prije 150 000 godina. Naša se vrsta u međuvremenu nedvojbeno promijenila, i to ne samo u pogledu očitih i površnih karakteristika, primjerice boje kože ili teksture kose. Svim je moguće da su se odigrale i značajne promjene intelektualnih i verbalnih sposobnosti. Zasigurno zasad možemo reći samo to da su dobroano prije 100 000 godina naši predci zadobili tjelesni oblik vrlo sličan našem.

Ako zanemarimo tjelesne karakteristike, otkrit ćemo da smo jako smanjili stupanj pouzdanosti pri opisivanju tih ranih modernih ljudi. O njihovim jezičnim sposobnostima možemo samo nagađati, baš kao i o njihovu načinu gledanja na sebe, njihovim religijskim vjerovanjima i obredima, njihovim društvenim odnosima, umjetničkim sposobnostima i ulozi koju su u njihovu životu igrali pjesma i ples. Pa ipak možemo uvjerenost kazati da su posjedovali nešto u čemu bismo mi danas prepoznali jezik, a isto tako i svijest o sebi, religijska vjerovanja i obrede, društvene odnose te glazbu i ples. A zašto? Zato što su ljudi kroz čitavu svoju povijest, iz čega ne isključujemo ni domorodačka plemena u Australiji i izolirana plemena u drugim dijelovima svijeta, sve to imali, pa je sve to onda očito bilo i dio života naših predaka dobroano prije odlaska prvih modernih ljudi iz Afrike prije 60 000 godina.

Danas se u tumačenju vrlo ograničenih dokaza kojima raspolažemo, nadmeću dvije interpretacije. Jedna je od tih teorija sažeta u frazi »veliki skok naprijed«, a kojom se 1990-ih u svojoj knjizi *The Rise and Fall of the Third Chimpanzee (Uspon i pad treće čimpanze)* poslužio američki fiziolog i pisac specijaliziran za evolucionarnu biologiju Jared Diamond. Pobornici te teorije vjeruju da se prije oko 50 000 godina dogodila nagla promjena u evoluciji čovjeka, pokrenuta genetskim promjenama koje su dovele do »pregradnje« ljudskog mozga. Dokazi u korist ovog shvaćanja vrlo su tanki, no isto se može reći i za dokaze koji ga pobijaju. Ljudi koji tako gledaju na stvari, pridaju

veliku važnost mnogo većoj raznovrsnosti kamenog i koštanog oruđa kojim se čovjek počeo služiti prije oko 50 000 godina, kao i tehničkoj vještini nužnoj za njihovu izradu. Oni osim toga ukazuju i na, po svemu sudeći, nagli procvat umjetničkog talenta, manifestiran u prvom redu u veličanstvenim špiljskim slikarijama primjerice u Altamiri u Španjolskoj i Lascauxu u Francuskoj, a koje su oko 30 000. pr. Kr. izradili ljudi europske kromanjonske (Cro-Magnon) kulture.

Takva interpretacija vrlo ograničenih materijalnih dokaza navela je neke na prihvaćanje teze da su već naši predci prije 150 000 godina bili »moderni ljudi«. Ipak, oni svoj opis kvalificiraju tvrdnjom da je tu riječ samo o »anatomski modernim ljudima«, dok se pri opisu ljudi koji žive od prije otprilike 50 000 godina do danas čvrsto drže drugog izraza, te ih zovu »behavioristički modernim ljudima«.

Neki psiholozi i antropolozi-evolucionisti smatraju tu teoriju o brznoj intelektualnoj preobrazbi, a koja predmnijeva »pregradnju« ljudskog mozga prije niti dvije tisuće generacija, skokom koji ide pre-daleko, te umjesto nje postuliraju mnogo postupniji proces, razvučen kroz čitavu 150 000 godina dugu povijest stvorenja koja zovemo »modernim čovjekom«. Oni tvrde da svi ti dokazi podjednako valjano podupiru i shvaćanje da se razvoj jezika, svijesti o samom sebi i intelektualnih sposobnosti odigrao postupno i kroz mnogo duže razdoblje. Promatramo li to pitanje iz tog kuta, ne postoji nikakva potreba za pozivanjem na nekakav »veliki skok naprijed« kao ni za kategoriju označenu s »behavioristički modernim čovjekom«. Tada razlike između naših predaka od prije 100 odnosno 150 tisuća godina postaju razlike u stupnju, a ne u biti.

I genetika i neurologija još su mlade discipline, pa će sljedeće generacije ta pitanja vjerojatno razumjeti mnogo bolje nego naša. Razumno bi bilo očekivati da ćemo do tada uspjeti skupiti mnogo informativniju zbirku fosilnih dokaza. U međuvremenu smo slobodni slušati različite argumente pa ili ostati otvorena uma ili stati na jednu ili drugu stranu ne dopuštajući da nas zastraši ugled sukobljenih strana. Kad je riječ o autoru, teorija o »velikom skoku naprijed« otprilike 50 000. pr. Kr. u ovom trenutku stoji na preklimavim dokazima a da bi bila zaista uvjerljiva.